

JAAN TÕNISSONIST JA EESTI KEELEST¹

JÜRI VALGE

Annotatsioon. Tavapäraselt on eesti kirjakeele arengut viimase poolteise sajandi jooksul kirjeldades peetud silmas elukutseliste keeemeeste tegevust. Siinses artiklis vaadeldakse juristi, ajakirjaniku ja poliitiku Jaan Tõnissoni eesti keele alaseid seisukohti ning tegevust selle staatuse kindlustamiseks ja kasutuse laiendamiseks: tutvustatakse Tõnissoni üldisi vaateid eesti keelele ning selle arendamise vajadusele ja võimalustele, sh koolide õppekeelena; konkreetseid samme keelepoliitilistes diskussioonides; suhtumist võõrkeeltesse ning keelekorraldusliku tegevuse katseid.

Võtmesõnad: eesti keel, eesti kirjakeele ajalugu, rahvaharidus, keelepoliitika, asjaajamiskeel, õppekeel, emakeeleõpetus, võõrkeeleõpetus, keelekorraldus, keeleuendus, Eesti Kirjanduse Selts

1. Sissejuhatus

Vähem kui aasta pärast Eesti Vabariigi sajandat aastapäeva täitub poolteist sajandit ühe selle looja, Jaan Tõnissoni sünnist. Varem on temast ning eelkõige tema ajakirjanduslikust ja poliitilisest tegevusest paljugi kirjutatud, järgnevas keskendutakse sellele, mida Tõnisson eesti keelest arvas ning mida selles vallas tegi.

Kui Jaan Tõnisson 1896. aastal Orjolist tagasi tuli ja Postimeest toimetama asus, hakkas ta eesti keelt propageerima sellise innuga, et Eduard Laamani järgi hakkas mõni seda keelt „Tõnissoni keeleks“ kutsuma (Laaman 1938: 50). Tõnissoni enda jaoks polnud siin midagi uut; vahe oli vaid selles, et senisest erinevalt oli tal Postimehe kujul olemas kanal, mille kaudu oma vaateid rahvaga jagada. Eeldused niisuguseks emakeelearmastuseks oli loonud kodu (mh Carl Robert Jakobsoni, Johann Voldemar Jannseni, Eduard Bornhöhe ja Jakob Pärna raamatud); seda toetasid õpinguteaegsed kogemused (rahvuslust ja eesti keelt propageeriva

¹ Artikkel põhineb 3. juulil 2016 Jaan Tõnissoni Seltsi koosolekul peetud ettekandel.

salaseltsi juhtimine Viljandi kreiskoolis, demonstratiivne eestikeelsus Tallinna kubermangugümnaasiumis, tegevus Fraternitas Viliensise asutamiskatsel ning EÜSi liikme ja juhina); samuti sõprus Villem Reimaniga, kes oli „peagu ainuke isik, keda ta respektierib igal juhtumil ja igas asjas ilma kahtlemata“ (Roos 1938: 31).

Loomulikult tõi niisugune kompromissitus Tõnissonile sekeldusi nii avalikus kui ka isiklikus elus (koguni kihluse katkestamise saksastunud eestlannaga, kes peigmehe rahvusaateist suurt ei hoolinud). Tõnisson ei olnud keelemees. Tema kui hariduselt juristi, kutsumuselt ajakirjaniku, saatuselt poliitiku ja võitleja jaoks oli eesti keel üks rahva edu ja demokraatia saavutamise vahendeid. Sellisena pani ta ennast tunnustama isegi oponendid, nt Johannes Aaviku (keda ta on keelesolkijaks nimetanud ja kelle ees Postimehe lukku pannud): tõrjutugi sai väita, et Tõnissonile kuulub „eesti keele ajaloos tähelepanev ja huvitav päätükk“ (Aavik 1938: 100). Aavikul oli õigus selleski, et Tõnissoni seisukohad eesti õigekeelsuse ja keelearengu uurijatele huvitavat materjali võivad pakkuda ja käsitlemist vajavad. Seni on sellekohastes uuringutes siiski valdavalt elukutselistele keelemeeste tööd puudutatud.

Tõnissoni keelehaarde ulatus oli lai: see hõlmas eesti keele ja selle kasutuse paljusid valdkondi. Põhiliselt tuleb järgnevas juttu perioodist, mis algab Tõnissoni asumisega Postimehe peatoimetajaks ja lõpeb 1917. aastaga, kui algas otsene võitlus Eesti täieliku iseseisvuse eest. Poliitiliselt oli see venestuse, revolutsioonaaegsete piirangute, aga ka oktoobrimanifesti, esimese maailmasõja ja tsaaririigi kokkuvarisemise ning seejärel eesti iseseisvusliikumise võimsa tõusu aeg. Kui eestlaste edu linnade volikoguvälimistel (Valgas 1901 koos lätlastega, Tallinnas 1904 koos venelastega) ja Vene riigiduumasse valimistel (1906) aitas keeleruumi eestistumisele kindlasti kaasa, siis näiteks vene keele kuulutamise tsaaririigi riigikeeleks (1906) koos lubadusega, et „kohalikkude keelte ja murrakute tarvitamise riigi ja avalikkudes asutustes määravad iseäralised seadused kindlaks“², jättis venestusmeelsele tõlgendamisele piisavalt ruumi. Tõnisson on Jaan Roosi väitel pidanud aastaid 1904–1914 eriliselt tähtsaks eesti rahva vaimse omakultuuriga tegelemisel (vt Roos 1938: 68) ning need langesid suurel määral kokku eesti kirjakeele arengu kuuenda perioodiga aastail 1905–1918 (vt Laanekask, Erelt 2003: 310–314). Seda aega eesti keele

² Tsitaat Venemaa Keisririigi esimese põhiseaduse 3. paragrahvist pärineb Urmas Sutropi 17. märtsil 2011 Sisekaitseakadeemias peetud loengust „Emakeele päevaks“.

arengus iseloomustavad võitlus staatuse eest, venestamise (ja saksastamise) vastu ning ühtlustamispüüded; sel ajal ilmusid mitme valdkonna oskussõnastikud (matemaatika, geograafia, keemia, füüsika jt), toimus neli keelekonverentsi ning koostati „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ (EKÕS, 1918), algas ja elas oma tippaega keeleuuendus.

Tõnissoni tuhandetesse lehekülgedesse ulatuvat kirjalikku ja suulist loomingut (mis koosolekuprotokollides kirjas) uurides on kindlasti võimalik leida täiendavat ka keele kohta, ent tema põhiseisukohtade stabiilsust arvestades võib olla üsna veendunud, et järgnev väljendab olulisel määral ta vaateid eesti keelele ning kirjeldab nende praktilist rakendamist. Tõnissoni autorsuse tuvastamiseks ei ole ka erilist vajadust otsida Postimehe juhtkirjade alt tema nime (need olidki nimetud). Enamiku juhtkirju kirjutas toimetuse sisemise tööjaotuse järgi tema ning toimetaja eemalgi olles oli Postimees Tõnissoni leht, mis väljendas üldjuhul Tõnissoni seisukohti ka ilma Tõnissonita. Kaugeltki mitte ainult formaalse tagatise selleks andis Postimehe päis tekstiga „Ilmub Eesti Rahvameelse Eduerakonna vaimus“. Selle Tõnissoni poolt 1905. aastal asutatud esimese Eesti poliitilise partei (Tõnisson kasutas teadlikult sõna *erakond*) programmis on tema väljenduslaad üheselt tuntav. Tõnissoni vaated ja tegevus eesti keele alal avaldusid viies valdkonnas: 1) ideelises võitluses eesti keele väärtustamise eest, sh venestamise ja saksastamise vastu – nii avalikus kui ka erasuhtluses, 2) seisukohavõttudes konkreetsete keelepoliitiliste küsimuste kohta, 3) eestikeelse ja -meelse ühistegevuse korraldamises, 4) osaluses eesti kirjakeele arendus- ja ühtlustustegevuses, 5) eesti keele kõrval- ja sidusteamade vallas (soome ja inglise keel, setud ja väliseestlased).

2. Eesti keele väärtustamise eest

Rahvusliku kultuuri arendamise tähtsaimaks vahendiks peab Tõnisson rahvaharidust, mille peamiseks probleemiks omakorda õppekeelt. Kuna kooliõpetust emakeelt rohkem arvestavasse suunda lükata oli raske ja aeganõudev, siis soovitas Tõnisson loomulikult teisigi võimalusi, eelkõige koduõpetust. „Emakeele tähtsust rõhutades nõuab ta lakkamatult, et eesti keelt kodus, koolis, kirjanduses järjest edasi haritaks, noorsoole selgesti kätte õpetataks ja kõigi eesti rahva liikmete keskel, iseäranis aga haritlaste ringkondades igapäevases läbikäimises tegelikult tarvitusele võetaks“ (Köpp 1960: 135).

1897. aasta juulis pakkus Tõnisson EÜSi vilistlaskogu kitsamale ringile arutamiseks probleemi „Kuidas võiks Eesti keele kõnelemist haritud eestlaste keskel edendada“ (Aru 2008: 116). Eesti keelt küll nagu toetati (st vargsi), aga Tõnisson tegi seda avalikult ja nõudis teisteltki. Iseloomulik on Tõnissoni päevikus leiduv kirjapanek 1900. aasta 10. aprilli kohta: „Noor proua võttis mind poolteed ahastava pilguga vastu: suur osa sellest ahastusest käib vist selle kohta, et ma E.Ü.S. aastapäevapidul nii valjusti ühes V. Reimaniga – nõudsin, et vähemalt meie eneste ringkondades Eesti keelt kõneleksime, kuna muidu meie isamaalus tühine sõnakõlin on. Noored naesterahvad, kes kadakasakslises meeles üles kasvanud ja nüüd edasi tahaksivad elada, ütelnud, mina olevat „fanatischer Phantast“. Katsume järele!“ (JT päevik 1900: 390–391). Samas katkendis leidub teisigi, ka tänapäeval arvestamist vajavaid seisukohti eesti keele kohta, nt: „... kui noored inimesed gümnasiumis oma emakeele peensusi tundma ei saa, siis ei mõista nemad oma emakeelest õieti aru saada ega l u g u p i d a d a. Eesti keel jääb nende meelest kutsari keeleks ..“ (JT päevik 1900: 412).

Väga selgelt ja teravalt võttis ta sõna saksa keele upitamise vastu, öeldes: „... meie maa Saksa ringkondadel ühtegi õigust ei ole kinnitama tulla, nagu oleksivad Eesti ja Läti rahvad kohustatud Saksa keelt kallimaks ja paremaks pidama oma „väike-rahva“ keelest“ (PM 1899a). Veidi varem oli Tõnisson läinud veelgi kaugemale, põhjendades veenvalt, kuidas siinsetele sakslastele eesti keele oskusest kasu tõuseb: „Kõigist neist sõnadest käib nagu punane pael läbi see mõte: vaadake, teie, eestlased ja lätlased, meil ei ole m i n g i t k a s u e g a t u l u teie keelest, teil ei ole õigust olemasgi, nõuda, et meie peaksime teie „väike-rahva“ keelt ära õppima, liiatigi temale meie suure „hariduse-rahva“ vägeva keelega ühesuguseid õigusi lubama. [- -] Sarnast mõtteviisi võib ju küll mõista, [- -] aga hääks ega õigeaks kiita ei suuda meie sarnaseid mõtteid ammugi mitte. [- -] Meid on terve miljon. Ja see miljon ei maga, ei uinu mitte, kui ka suuremaid liikumisi ja voolusid näha ei ole. [- -] Kas poleks siis meie maa Saksa väikearvulistel ringkondadel mitte k a s u l i k j a t u l u s sellest vaimlisest ja hingelisest varast osa saada“ (PM 1899b).

Eesti Kirjanduse Seltsi üldkoosolekul 3. jaanuaril 1908 hoiatas Villem Reiman: „Meil on sadade kaupa Saksa fraasesid, uuemal ajal on iseäranis Vene keele mõju tunda ..“ (EKS 1909a: 12) ja Tõnisson lisas hoiatuse toorlaenude kohta ning ühtlasi katse kohta luua keelt ja kirjandust üksnes intelligentsile, konstrueerida haritlaskonna jaoks masside keelest erinev

keel: „Meie kirjandus peab olema kättesaadav kõigile, ta peab r a h v a - k i r j a n d u s olema tõsises mõttes. Üksi see keel, mis meil kirjandust aitab demokratiseerida, üksi see keel käib õiget arenemise teed! .. Meil ei ole ise enese maksmapanemist, ei ole elujulgust, ei ole tahtmist oma meele järele elada; meie keele toorus on sisemise jõuetuse ja võimetuse vastuhelk. Kui meil rohkem jõudu tuleb, siis pöörame kõik võerad sõnad, atmosfäred ja organisatsioonid, oma tahtmise, oma keele iseloomu järele ümber“ (EKS 1909: 9–12, 15). Sisuliselt sama hoiatus keeleruumi ebademokraatlikuks muutmise eest – eesti kõrgharidussüsteemi ingliskeelestamise katsete puhul – on aktuaalne ka sajand hiljem: ei tohi lubada, et tekib „kakskeelne euroliit, mis sisuliselt otsustab rahva eest kõik olulisemad küsimused“ (vrd M. Erelt 2000: 80).

Eelnev ei takista Tõnissonil võõrmõjude häid ja halbu külgi õigesti hindamast: „Kui keel mujalt toitu ei saa, jääb ta kiduraks, aga kui ta rohkem peab vastu võtma, kui see rahva keelelise ümbertöötamise võimule kohane, siis jääb keel tooreks ja kaotab oma kultuurilise mõju“ (EKS 1909: 11).

Tõnisson suunas oma selgitustöö neile, kellest eesti keele areng ja kasutamine enim sõltusid: haritlaskonna kõrval naistele, lastele, noortele. 1903. aasta alguseks olid pealehe kõrval ilmuma hakanud Lasteleht, Linda ja Tervis. Need kuulusid tolle aja kvaliteetväljaannete hulka. Ei ole juhus seegi, et esimene eestikeelne keskkool, tütarlaste gümnaasium, just tulevastele emadele mõeldes asutati: just neilt loodeti edaspidi laste emakeelset rahvuslikku kasvatamist. On mainimist väärt, et Tõnisson ei kasutanud oma ideede levitamiseks mitte ainult ajakirjaniku ja poliitiku tavapäraseid teid, vaid ka ilukirjandust. Eesti Kirjandus teatas, et Tõnisson „on oma vangipõlves viie järgulise draama kirjutanud. Aine on meie intelligentsi elust võetud; päätegelane on gümnaasiumi kooliõpetaja, kes ka autori mõtete kandja näib olevat“ (EK 1908a: 467).

3. Keelepoliitilised seisukohad

Möödunud sajandi alguse heitlikes oludes tuli Tõnissonil alatasa sõna võtta ja tegutseda igapäevaste keelepoliitiliste probleemide lahendamisel. Järgnevalt olgu toodud mõni näide, mis vene ja eesti keele vastasseisu tõttu meenutavad 1980. ja 1990. aastaid, kohati aga ulatuvad tänapäevagi.

Tõnisson nõudis Tartu tänavasiltide eestikeelsust ning sama teema on säilitanud teatud aktuaalsuse üle saja aasta hiljemgi; tõsi, tollasega

võrreldes oli keeltel vastupidine staatus ja teine kasutuskoht (vt nt Tomusk 2014). 1905. aasta 235. numbris võttis Postimees oma eestikeelses aadressis *Jurjevi* asemel kasutusele *Tartu* nime, leides, et „ametnike omavoli ja vastuseis ei saa seda enam kuidagi piirata ega takistada“ (Aru 2008: 147). Tõsi, venekeelsesse aadressi jäi *Jurjev* ikka alles. Loomulikult ei saanud Tõnissoni toore jõu vastu; *Tartu* või *Jurjevi* kasutamine paistis olenevat kõige rohkem kohalike võimude meelsusest, hiljem aga kindlasti ka tsaariarmee edust või ebaedust rindel ning valitsuspositsiooni kindlusest. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamatu ilmumiskohaks on näiteks 1914. aastal *Tartu*, 1915 *Jurjev* ning 1917 taas *Tartu*. Sada aastat hiljemgi on linnanimedete teema alles (taas vastupidisel kujul), kui meenutada Narva-Jõesuu seadusetuid või Kallaste seaduslikke katseid linnu vastavalt *Ust Narvaks* ning *Krasnõje Gorõks* ümber nimetada (vt ka Tomusk 2005: 41).

Kui 1905 asutati Tõnissoni algatusel Eesti Rahvameelne Eduerakond, siis tekitab üks tollastest nõudmistest – „omakeelne seadusandlik kogu“ – vägisi paralleeli 1988. aastaga, mil võideldi eesti keele riigikeeleks kehtestamise ja keeleseaduse vastuvõtmise eest (võimalust, et elu hakkabki kohe uut moodi käima, polnud kummalgi juhul). Riigiduma valimiste eel aga hoiatas Tõnisson umbkeelsete kandidaatide eest: „Mis on meil siis niisugustest meestest Riigivolikogus kasu, kes ei meie rahvast, tema tarvitusi, tema keeltgi ei mõista, nii et see, kes oma saadikule soovi ette kanda tahab, seda tõlgi läbi teha võib“ (PM 1907a). Tänapäeva Eesti Vabariigi Riigikogus on probleem lahenenud, Ida-Virumaal aga on ohud eestlasest valija jaoks enam-vähem samad kui 110 aastat tagasi Tõnissoni poolt kirjeldatud.

Põhimõttelise tähtsusega nii Eesti hariduselu arengule kui ka Tõnissoni rahvuspoliitilistele eesmärkidele oli koolikeele küsimus, mille kohta ta korduvalt sõna võttis. Tõnisson kritiseeris näiteks rahvakoolide inspektorit nõudmise eest, et „vallakoolis kõiki õpeasju juba esimesest aastast pääle v e n e k e e l e s õpetatakse, tehakse emakeele õpetamisele takistusi“ (PM 1908: 37); trükiasjade inspektori nõudel korjas politsei selle ajalahenumbri müügilt ära (Aru 2008: 166). Kui tsaarivalitsus 1905. aasta kaugenedes mittevenelaste rahvuslikke püüdlusi taas tõrjuma hakkas ja Riia õppekonna kuraator Aleksei Štšerbakov 1913. aastal korraks lubatud emakeelse algkooliõpetuse tühistas, küsis Tõnisson, kas uus venestusaeg on käes, ja vastas: „1885. aasta ja 1913. a. vahel on suur sisemine vahe. Siis ei olnud Venemaal mitte konstitutsioni, ei k o d a n i k k a, ei ka

kodaniku-iseteadvust, vaid ainult alamate sõnakuulelikkus. [- - -] Nüüd on lugu põhjani teine. [---] Vene riigil on nüüd täisõiguslikud kodanikud, kes oma kohustusi ja õigusi riigis tunnevad ja kes teavad, et nemad oma õigusi seaduse teel kaitsta võivad, ilma et nemad riigikorra vastu eksiksid“ (PM 1913). Samas juhatas ta juristina nii konkreetsed seaduseparagrahvid kätte kui ka andis muidu nõu, kuidas eesti keele ahistamisele tulemusrikkalt – kohtugi kaudu – vastu seista. Paar aastat varem oli Tõnisson põhjendatult protesteerinud Kaubandus- ja Tööstusministeeriumi nõude vastu, et Postimehe kirjastuse kirjavahetus oleks vene keeles: „Igalpool ainult Vene keele tarvitamine teeks asjaajamise võimatult raskeks“ (PM 1911).

Alanud maailmasõda tõi kaasa sõna otseses mõttes keeleterrori. Kujukas näide on kindralkuberner Pavel Kurlovi määrus, mille kohaselt telefoniga võis rääkida vaid vene keeles: „I g a s u g u n e t e l e f o n i – k õ n e, niisama ka ettepanek telefoni ühendamise kohta, millega telefoni-jaama poole pöördakse, peab a i n u l t V e n e k e e l e s s ü n d i m a. Sellest määrusest ülesastujaid karistatakse administratiivlisel teel rahatrahviga kuni 3000 rublani või vangikojas ehk kindluses istumisega kuni 3 kuuni“ (PM 1915a). Saksa keele avalik kasutamine oli loomulikult juba varem keelatud. Võimaluste piires üritas Tõnisson reageerida. Kui paar nädalat hiljem üritati keelata Balti rahvuslike seltside koosolekutel emakeelt kasutada, järgnes Tõnissoni lõikav protestijuhtkiri, millest tsensor – peale lühikese sissejuhatuse – olulise osa kustutas, jättes järele vaid kokkuvõtte: „et aga valitsev senat kui seaduslikkuse üle valvaja vastava s e a d u s e pääle toetudes Baltimaal k o h a l i k k u d e k e e l t e tarvitamist seltside koosolekutel keelatuks katsuks tunnistada, seda ei oleks seni küll kellegil mõttesse tulnud.“ Edasi tuleb suur valge laik, mille toimetis demonstriivselt ära trükkida laskis (PM 1915b).

4. Eestikeelse ja -meelse ühistegevuse korraldamine

25. veebruaril 1905 kutsus Tõnisson Postimehe ruumes kokku koosoleku, et arutada Eesti Kirjanduse Seltsi asutamist. Põhikirja kavand koostati Tõnissoni juhtimisel ja kinnitati 8. mail 1907. Seltsi asutajate koosolekul 6. augustil 1907 tutvustas Tõnisson kavandis tehtud muudatusi, rõhutas eestikeelse koolikirjanduse ning haruseltside, st kogu maad hõlmava tegevuse tähtsust; tema ettepanekul kiideti heaks seltsi ülesanded, mh

soovitus luua koolikirjanduse osakond. Seltsi lähemad ülesanded võttis kokku koosolekut juhatanud Villem Reiman: 1) kooliraamatuid soetada, 2) kohalikku keelt uurida ja rikastada, sh kunstsõnu, s.o termineid laenata, 3) mehi Soome soome keelt uurima saata, 4) ei tohi kirjandust unustada, 5) abirahasid anda ja kuukiri asutada (vt EK 1908b: 71).

Eestikeelsete õpikute vajadust peale õppetöö ka keelearenduseks oli Tõnisson põhjendanud varemgi: „Lõpuks on Eesti kooliraamatutel ka Eesti keele arendamise kohta tähtsus. Meie kooliõpetajad on võõrastes keeltes hariduse saanud ja peavad nüüd koolides Eesti keeles õpetust andma. Neil tuleb sääl juures tihti teaduse kunstsõnadest ja sündsatest kõnekäänudest puudus kätte. Ja kui üks või teine need ka õieti valib, siis puudub ometi Eesti teadusliku keele arenemisel tarvilik ühtlus ning kindlus. Nii võime küsimuse pääle, kas Eesti koolidele õpeabinõusid soetada või mitte, ainult jaatavalt kosta“ (PM 1907b). Põhjendused langevad täiel määral kokku praeguste eesti keele arengukava, eestikeelse terminoloogia ja eestikeelsete kõrgkooliõpikute programmide põhjendustega.

Keeleteemad olid EKSi ja selle toimkondade aruteludes tähtsal kohal edaspidigi. Seltsi esimese kümne aasta saavutuste kohta keele vallas mainis Kõpp: „Vähe on küll neid koosolekuid olnud, kus mitte üks ehk teine osa keelest kõnelemisele ja harutamisele ei ole tulnud“ (vt Kõpp 1918: 6–7). Aastatel 1908–1911 peeti koosolekul 25 keeleteemalist ettekannet (80-st). Hilisemast perioodist (1911–1916) äratub iseäranis aukartust kirjaviisi korraldamise toimkonna (Tõnisson oli selle liige) 141 koosolekut õigekirjutuse-sõnaraamatu koostamiseks. 18 koosoleku jooksul käsikirja lõplikult redigeerinud komisjoni Tõnisson küll ei kuulunud, ent varasematel aruteludel ei jätnud ta kohal olles oma seisukohta naljalt enda teada ning oli valitud ka seltsi keeleteimkonda ja hiljem nimede muutmise komisjoni.

Tõnissoni roll Eesti elu, sh ka keeleelu korraldamisel oli muidugi suur, ent see ei tähenda, et ta kõikides ühendustes, kuhu oli valitud, täie jõuga tegutseda oleks suutnud. Õigus on Johan Kõpul Eesti Kirjanduse toimetamisest rääkides: „Tegelikult kujuneb toimetamine nõnda, et sisu eest hoolitsemine peaasjalikult tegeva toimetaja õlgadel lasub, kuna toimkond kui niisugune aegamööda ikka rohkem väliste, enam vormiliste asjade korraldajana tegev on“ (Kõpp 1916: 5). Tõnissoni nimi on ajakirja *toimekonna* liikmete hulgas kuni 1920. aastani, kuigi ta sisulisest tööst ilmselt eriti osa ei võtnud. Tema side EKSigagi nõrgenes muude pakiliste

tööülesannete tõttu küll paratamatult, ent ometi jäi ta sellega seotuks nii asemikkude kogu (1907–1935) kui ka eestseisuse liikmena (1909–1920) ning valiti 1929. aastal auliikmeks (vt Kõpp 1960: 151).

Olenemata hilisema koostöö määrast tuleb Tõnissoni kindlasti hinnata kui algatajat, protsesside käimalükkajat. Tema olulisel osalusel loodi mitu rahvuslikku institutsiooni: ehitati Vanemuise uus maja (1906), asutati Tartu Lasteaia Selts (1905), Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts ja selle tütarlastegümnaasium (1906), EKS (1907) ning 1909 Eesti Rahva Muuseum (vt Aru 2008: 166). Eranditult kõigil neist on seos eesti keelega. Kaudselt oli see seos ka põllumeeste seltsidel, sest ehkki neil oli majanduslik eesmärk, olid nad oma olemuselt rahvuslikud ega seisnud muudest isamaalistest ettevõtmistest, k.a keeleliikumisest, lahus. Eriline koht kuulus seejuures Tartu Eesti Põllumeeste Seltsile, mille esimees Tõnisson paarkümmend aastat (1898–1917) oli: just siit sai alguse võitlus seltside asjaajamise eestikeelestamise eest. Kõikjal sidus Tõnisson keele(kasutuse) eri valdkonnad ja rahva, täpsustades näiteks vaidluses Jaan Jõgeveriga: „Meile on teadust tarvis, mis talutaredesse tungib“ (vt EKS 1910a: 6). Ta tundub tõsiteadusele veidi populaarteadust eelistavat, aga tol ajal polnud teisiti mõeldavgi. Meenutatav ja arvestatav on tema ettepanek Eesti Kirjanduse lugejaskonna suurendamiseks: ei ole normaalne, et 1000 liikmega seltsi ajakirjal on 500 tellijat, kellest seltsi liikmeid 200: sisu tuleb „kõige laematele lugijate ringkondadele suupäraliseks teha“ (EKS 1912: 15).

Tõnissoni seisukohad, mis keele ühiskondlikku staatust puudutavad, on kontsentreeritult esitatud tema loodud erakonna programmi „eelnõuulises kokkuvõttes“ (PM 1905). Kokku seitsmest osast koosneva programmi ülivõimsalt üksikasjalikum, mahukam ja ambitsioonikam osa käsitles rahvaharidust (rahvakool, keskkool, ülikool, kutseline haridus, üleüldised määrused), olles eesti keeleruumi arenematuse tingimustes ka absoluutses vastuolus Vene riigi poliitikaga – nagu kava teisedki osad. Tõnissoni seisukohad olid oma ajast poolteist aastakümnet ees. Näiteks

„5. Maaomavalitsuse asutuste tegelekus asjaajamises on tarvitusel kohalik rahvakeel. [---] Linnade omavalitsuse asutustes on Eesti, Saksa ja Vene keel tegelikus asjaajamises üheõiguslised. Vastus antakse sisseandmise keeles. Maaomavalitsusel ja rahval olgu võimalik kubermanguvalitsusega kohalikkudes keeltes asju ajada. [---]

8. Kõik, kes Eesti jaoskonna piirides omavalitsuse ehk kohtuasutustes ametit tahavad saada, on kohustatud kohalikkude keelte

t u n d m i s e kohta tarvilikku tõendust tooma“ (PM 1905). Kava kohtuasas nõutakse kohalikus keeles asjaajamist kõigis kohtuasutustes.

Rahvakoolide õppetöö eestikeelsuse nõuet käsitles Postimees palju kordi (Aru 2008: 128, 392, 395), Eesti Rahvameelse Eduerakonna programmi kavand võttis soovid kokku:

- * **eestikeelne rahvakool** [esiletõst JV] – vene keel kolmandast aastast üks peaõppeaine (võrreldagu tollase ametliku poliitika ja eesmärgiga: kogu õppetöö esimesest aastast alates vene keeles!), eestikeelsed õpetajate seminarid (vene ja veel üks võõrkeel kohustuslikud);
- * keskkool – eestikeelsed gümnaasiumid, sh tütarlastegümnaasium ja reaalkool riigi kulul vähemalt Tallinnasse ja Tartusse, väiksemates linnades riigi ja maavalitsuse kulul keskkoolid; eesti koolidel riigikoolidega samad õigused (ja eesti keele õpetajatel teiste uute keelte õpetajatega), vene õppekeelelega koolides eestlastele kohustuslik tasuta eesti keele õpe;
- * ülikool – üldise vene õppekeele säilides kohalikes keeltes kõrvalprofessuurid kohaliku temaatika kohta: vähemalt vene keel, eesti keel ja kirjandus, soome-ugri keeled, tegelik usuõpetus; lisaks eesti keele lektoraadid teaduskondades ja Tartu veterinaarinstituudis ning professoritele õigus eesti keeles populaarteaduslikke loenguid pidada; eesti keele õppimise võimalus Riia polütehnikumis ja Peterburi ülikoolis;
- * kutseharidus – riigi ja maa kulul asutada eestikeelseid põllutöö, aiatöö, käsitöö, kaubanduse, merenduse ja muid erikoole ja kursusi; venekeelne Aleksandrikool *viibimata* eestikeelseks põllumajanduse keskkooliks muuta.

Ka rahvahariduse üleüldiste määruste osa on oluliselt eesti keele keskne, puudutades koduõpetust, erakoolide, raamatukogude ja lugemislaudade asutamist ning ettelugemiste korraldamist. Eraldi mainitakse, et „Eesti asundustes Peterburis ja Ingerimaal, Pihkva kubermangus, iseäranis Setumaal ja mujal, tuleb eestikeelseid koolisid avada“ (PM 1905).

5. Eesti kirjakeele arendamine ja ühtlustamine

Vähem kui kuu aega pärast kirjaviisi korraldamise komisjoni liikmeks saamist esitas Tõnisson 29. augustil 1907 pikema põhimõttelise programmi, mis suuremas osas heaks kiideti. Tõnissoni soovitusel võib kokku võtta kolme punkti:

- 1) reegleid, mida keegi ei järgi, pole vaja;
- 2) Hermann ja Hurda traditsioonilembus on liiga ühekülgne, see ei vasta elava rahvakeele arengule;
- 3) enne reeglite tegemist tuleb keelt uurida ja keelearenduses rahvapsühholoogiat arvestada; tulemustele toetudes aktiveerida keelehuvilised – siis tekivad eeldused, et hakatakse „ka kirjaviisi poolest ühinema“ (vt EK 1908c: 74).

Veelgi põhjalikuma arutluse keele tekkimise üldiste seaduspärasuste, nende eesti keeles rakendamise ja eesti keele olukorra üle esitas Tõnisson pikemas kõnes 3. jaanuaril 1908. Selles ta tõdes, et eesti keele seis on küllalt vilets: see on kõlata, muusikata, konarlik, tume, suuremale hulgale mõistmata – kui tema sõnu kasutada (vt EKS 1909: 9–12).

Augustis 1909 vaidles Tõnisson Gustav Suitsuga (!), kes „sotsioloogilises momendis ainult otstarbekohasust, keele praktilist väärtust on näinud. See vaade on kitsas ja vildak“ (EKS 1910b: 79). Tõnissonile oli oluline keele ilu, mida ta oli ka kümme aastat varem rõhutanud, kui 1898 rääkis vajadusest uute sõnade järele, mis peaksid olema eesti keele loomu kohased ja väljendama rahvakeeles peituvat rahva ilutunnet (vt Köpp 1960: 151). Keele ilu, selle saavutamise võimalusi ja vastutegureid rõhutas Tõnisson hiljemgi korduvalt, näiteks eesti näitelavakeele üle arutades – seekord Karl Menningule ja taas Suitsule vastu väites: „Keele ilu ja mõju rikutakse iseäranis ka sellega, et keelesse kõiksuguseid võõraid olluseid vastu võetakse..“ Linnakeel ei sobivat eeskujuks – „See on rikutud. Tarvis just maakeele murrakute abil ilust kõlavat keelt välja harida“ (EKS 1911: 34).

Kosutav on võrrelda hilisemate keeleuenduslaste hinnangut eesti keele olukorrale samast perioodist, nt: „Keele enam vaimne ja selle tõttu peenem külg, mõtte elementide järjestus, fraseoloogia, võrdlused, kõnekäänud, lause ja stiili ala üleüldse on saanud ajalehtede ja kõigesuguste alavääriliste tõlgete kirjanduse kaudu võõraste, otse keeleilu haavavalt võõraste väärkasvudega kinni kasvada, nii et vaevalt aluspinda läbi seletab“ (Grünthal 1911: 286). Muidugi rõhutas Tõnisson kindlasti rohkem ühist

rahvakeelt, samal ajal kui Aaviku ja Ridala peatähelepanu oli kõrgkultuuri keelel: „Külatänavast salongini, küla lihtsast mõistete ringist kunni kõige peenemani tunnete ja teadmiste vahe-tegemiseni ja vaimse hariduse õige keeruliste mõistete väljendamiseni peab meiegi, ebaeduliste olude tõttu nii kaua tagasi tõrjutud keel jõudma“ (vt Grünthal 1911: 303). Või Aavik (1924: 151): „Siis viimati saabub aeg, kus eesti keel .. kõlvuline on olema kõrgeima kultuuri vahendiks ja väljendajaks. Peenim ja harituim seltskond siis teda tarvitab. [---] Ta saab siis ka väljendama kõrgeimaid ideid ja visionaarseimaid vaimustusi.“

Seega: kui Tõnissoni hinnang eesti keele olukorrale ning vahest osa eesmärgistki oli küllalt lähedane tulevaste radikaalsete keeleuundajate omale, siis ettekujutus nende muutmiseks vajalikest sammudest enam mitte. 1915 mõistis ta otsesõnu hukka Aaviku „vägivaldse keeleuunduspüüde, mis omale ülesandeks seab rohelise laua taga keelele uut idioomi luua“ (EKS 1915: 54). Kuigi Tõnissoni tee keelearendusprobleemide lahendamiseks oli Aaviku omast erinev, ei maksa tema negatiivset hinnangut Aaviku kohta vahest väga tõsiselt võtta. Ja Aavikki – nagu eespool öeldud – hindas oponendi rolli kõrgelt: „Kõigist avalikest tegelasist on vist küll Jaan Tõnisson see, kes ka keeleküsimumuste kohta on huvi tunnud ja sel alal oma seisukohti väljendand koguni väga kategooriliselt. [---] Nii mõnegi uue sõna esmakordse esinemise võiks leida tema ühes või teises juhtkirjas. [---] Kõik see, arvan, tõendab veenvalt ning kujukalt Tõnissoni elavat huvi eesti keele arendamise ja kujundamise vastu. Temale polnud mitte nagu paljudele teistele ükskõik, milliseks eesti keel, see meie rahvuslik aare kujuneb. Oma huvide mitmekesisuse tõttu ta tahtis ka sel alal määravalt tegev olla. Ja kuigi kõik lõppeks nii ei kujunend, kui tema vaadete järele oleks parem, siis seesugune huvi ja harrastus on ometi hinnatav ning tunnustust vääriv“ (Aavik 1938: 100). Positiivsele üldhinnangule lisas Aavik konkreetse meenutuse Tõnissoni õigest positsioonist, kui kolleegid sõnade *mikspärast* ja *mispärast* valiku üle vaidlesid.

Loomulikult oli EKSi koosolekute teemaks ilmunud kirjandusteoste analüüs. 3. jaanuaril 1911 hindas Tõnisson tollast proosat just selle keele aspektist, võttes seisukoha liigkiire arendamise vastu, aga arvustades ka teoste sisu: „Tammsaare stiil on raske, kunstlik ja tuim. „Üle piiri“ on üleüldse andevaene töö. [---] Ilukirjanduse keel peab olema ladus, et ei kommista, ei tunnegi, et loed. Tammsaare (ka Enno, Erteli jne.) keel on hõõruv, on saagimine. Võõraste rahvaste kirjanduses ei ole sarnast „tehtud“

keelt, kui meil. Meie ilukirjanduse keel jääb niiviisi kängu. [...] Kirjanik võib ainult seda tuua, mis keel assimileerib. Meie noorte kirjanikkude uuendusi aga ei assimileeri keel mitte. Nemad toovad sinna sisse niisugust ollust, mida keel mitte vastu ei võta“ (EKS 1912: 20–21). Ega pääse edaspidi Tõnissoni arvamusest ka luule. Arvamus Ridala „Kaugete randade“ kohta kõlab: „Ka takistab suur keeleline vaev elevust kätte saamast, sest et kolmas osa sõnu oma tähenduse poolest arusaamata on ja lugedes neid alatasa Wiedemanni ja Soome sõnaraamatute varal peab katsuma tunda õppida. Liig keeruline keel takistab luule maitsemist“ (EKS 1915: 52). Ei kohku Tõnisson tagasi ka pühalikult tabuks kuulutatu kallale minemast, soovitades koos Aaviku ja Eiseniga (vastupidi oma sõbrale ja õpetajale Reimanile!) „Kalevipoja“ teksti põhjalikult redigeerida (EKS 1913: 66). Ega Kreutzwald ju väljaõppinud kirjamees olnud, vaid ikkagi esmajoones esimeste eestikeelsete haritlaste hulka kuuluv arst.

Tõnissoni vaated keelearenduse praktilistes küsimustes ei olnud eriti süsteemsed, vaid toetusid pigem emotsionaalsetele põhjendustele, kaldudes kord keeleuuenduslasest Aaviku, kord normeerijast Veski ning mõni kord isegi keele loomuliku arengu pooldajate ja teadliku muutmise vastaste Jaan Jõgeveri ja Kaarel Leetbergi poole (vt T. Erelt 2002: 81). Igal juhul hindas Tõnisson kõrgelt oma kodumurret ja kujundas keelelisi seisukohtigi sellest lähtudes.

Arutelu keeleprobleemide üle oli eriti tuline enne ja pärast aastail 1908–1911 peetud keelekonverentse, mille tulemused võttis kokku Johannes Voldemar Veski (1912). Tõnissoni huvile keeleküsimumuste vastu osutab tema osalus kirjaviisitoimkonna töös ning seisukohavõttud ja ettepanekud konkreetsete juhtumite kohta. Hea näide Tõnissoni seisukohtade ja nende põhjenduste kohta on tema kommentaarid Eesti Kirjanduse Seltsi 7. veebruaruari 1909. aasta üldkoosolekult, mil arutati nii üksik- kui ka üldisemaid küsimusi:

-sti/-ste? – vabaks jätta, sest „keel otsib siin nähtavasti alles teed, kuhu poole ta kalduda tahab“;

-mini/-mine? – *-mini*, sest sellel „silmapaistvam, түседам iseloom on“; *iialgi/iialgi/ealgi?* – „ei pruugi *ii* peale enam rõhku panna“, sest *-gi* isegi rõhutab;

naene, laene/naine, laine? – *ae*-diftong, sest „*ae* on õrnem ja ilusam, *ai* külm ja kalk“.

Sõnade *au ja nõu* palju vaieldud küsimuses kaitses Tõnisson koos Jaan Jõgeveriga „iseäranis südilt“ Hurda Võru murdele toetuvat kahe *u*-häälikuga kirjutusviisi, mille sobimatusete taas Oskar Kallas tähelepanu juhtis. Küll soostus ta (jälle koos Jõgeveriga) *hää* ja *pää* puhul ka *hea ja peaga* – aga sisseütlevas olgu viimasest kaks võimalust: *pähe/pähä* (vt EKS 1910c: 37–41). Kui Postimehe tegelikku keelekasutust koosolekutel arutati ja keelekonverentsidel otsustatu taustal jälgida, siis küllap võib täheldada ühelt poolt kahtlemata isepäise Tõnissoni järjekindlust (nt 1912 *pärast jõuulu, tähtsamad eelnõud, olivad rahutused*), teisalt aga paratamatut liikumist üldisemalt kokkulepitu poole (1916. aasta lehes nt *oma jõudu, juubeli auks, nõudmiseks*; samuti *tundsid, võisid, panid*). Omamoodi lemmikuks oli *-a* mitmuse osastava lõpul: *vaimulikka*. Kahtlemata vajab see teema põhjalikumat uurimist.

6. Eesti keele kõrval- ja sidusteed

Eesti (kirja)keele ja selle kasutajatega seotut ei saa vaadata lahus teistest Eestis kasutatavatest keeltest ja kohati ka eesti keele murretest ning tänapäeval on üha olulisemaks muutumas tähelepanu väliseestlastele. Kõige sellega puutus kokku juba Tõnisson. Korduvalt rõhutas ta Siberis ja Kaukaasias elavate eestlaste tähtsust ning ega eduerakonna programmilise nõude – väljaspool Eestit eesti keele õpetust korraldada – täitmiseks polekski olnud võimalik teisiti arvata. Tõnissonil on silmapaistev roll ka setude, Petseri eestlaste toomisel eesti kultuuriruumi: 6. juunil 1909 ilmus Petseri Postimehe esimene number – osa kirjakeeles, osa Setu murrakus – niipalju, kui kõikide numbrite toimetaja Anton Jürgenstein viimast oskas. Sündmus oli ilmselt siiski liiga varajane, sest leht pidas vastu vaid 19 numbrit ning lõpetas ilmumise 1. aprillil 1910. Lühikesest ilmumisajast hoolimata kiitsid setud Tõnissoni ja Postimeest taevani ning oli ka põhjust, sest suure Postimehe teemad ja edumeelsus ulatusid ka Petseri Postimehesse: „Me latse opiva küll nüüdki jo kooleh. A et noideh kooleh kõik oppus, edimedsest päivast pääle, Vene-värki om, midä me latse nakatuseh ei mõista, sis om noide opmine väega rasse ja noil lät paljo aiga asjelda kaodsihe, enne ku nemä midagi märkmä nakkava ja Vene-värki kirja luke saava. Ja sis veel: om lats koolioppuse läbi tennü, mõist Venekeelt ja kirjä, a Maa-värki kirjä, uma-keeli luke mõista ei. [---] Selle peäme siin kõik uma jõvvo kokko võtma ja uma kooli nii säädma, et me latse kooleh vene-keele

oppuse man ka uma imäkeeli lugema ja kirjutama opise. R a h v a k e e l o m r a h v a k õ i g e k a l l i m b v a r a n d u s, me peäme temmä esi opma ja umi latsile temmä päranduses jätma“ (PP 1910).

Vahekorda saksa ja vene keelega oli eesti keele eest seisval Tõnissonil tulnud korduvalt klaarida. Kunagi ei olnud tema ideaaliks aga ainuüksi eesti keeleruumi suletud rahvuskaaslane, vaid ikka haritud, võõrkeeli oskav eestlane. Mida kindlamaks muutus koos riigiga eesti keele positsioon, seda rohkem oli võimalik käsitleda võõrkeelte tähtsust – kuni inglise keele esmapositsioonile tõstmiseni nende hulgas. Riigikogus 14. veebruaril 1929 peetud kõnes „Inglise keel esimeseks võõrkeeleks meie koolides“ on toodud korralikud põhjendused, aga rõhutatud ka saksa keele olulisust. Muuseas: samas kõnes mainib Tõnisson, et „teatavatele ringkondadele paratamatuks kujuneb Vene keele tundmine“ (Aru 2008: 242; Tõnisson 1929). Inglise keele tähtsust rõhutavat ettepanekut ja ka põhjendusi kordas Tõnisson 3. üleriigilisel hariduskongressil: olgu see esimene võõrkeel, Eesti sidugu ennast rohkem anglosaksi kultuuriruumiga. Kunagi ei propageerinud ta aga võõrkeelt eesti keele kulul ning tõi ka inglise keele soovitamisel üheks põhjenduseks selle tasakaalustava mõju kadakasakslust tootvale saksa keelele (vt Tõnisson 1934).

Kui inglise keelt tõstis Tõnisson kõrge positsiooniga poliitikuna esile oma põhilisest keelealasest tegevusest oluliselt hiljem, siis soome keelele pööras ta tähelepanu juba varem. Keelelähedusel põhinevat hõimuideed toetas ta kümnekond aastat enne aktiivse hõimuliikumise algust, vastates Eino Leino avalikule kirjale „vaba Eesti suurele eestvõitlejale“ (Leino 1921) ja toetades viimase ettepanekut „üks tund nädalas teise rahva emakeelele“ (Tõnisson 1921). Kolmandal hariduskongressil peetud kõnes esitatud pikemalt kaalutud ettepanekud lähevad kahtlemata juba kaugemale: „... õppides vastastikku teineteise keelt tasuta vaba *õppeainena juba rahvakoolis*, välja kujundades ühtseid oskussõnu ja edasi arendades mõlemas kirjakeeles ühiseid algmeid, et avada võimalusi ühise kirjavara kasutamiseks, nagu Põhja rahvaste keskel“ (PM 1934).

Möödunud sajandi teise kümnendi lõpul langes Tõnissoni eesti keele alane aktiivsus märgatavalt. Peale võimaluse puudumise (ajanappus, teised tööülesanded) oli selle põhjuseks ka vajaduse puudus: eesti keele staatus riigikeelena oli kindlustunud, keelearendus lingvistilises mõttes oli siirdumas üha enam professionaalide kätte ning saksa ja vene keele lembus oli asendunud pigem eesti keele väärtustamisega isegi sakslaste

ja eelkõige „kadakate“ hulgas. Eduerakonna programmilised nõudmised olid täidetud.

Huvipakkuv on Tõnissoni seisukohtade ja tegevuse võrdlus lähimineküliku ja tänapäeva keeleproblematikaga. Rääkimata eesti keele ja selle kasutamise jaoks aastatel 1920–40 tehtust, jätkus tegevus ka nõukogude perioodil. Süvenes eesti keele õpetamine ja uurimine kõrgkoolides, asutati Keele ja Kirjanduse Instituut, suletud kuukirjade Eesti Keel ja Eesti Kirjandus asemele loodi ajakiri Keel ja Kirjandus, ilmuma hakkas Emakeele Seltsi aastaraamat, tegutses kümneid terminoloogiakomisjone ning ilmus sõnastikke. Seda on ilmselt rohkem, kui Tõnisson oleks osanud ette kujutada. Areng jätkub nii heas kui ka halvas mõttes tänapäevalgi: eestikeelne riik on olemas, kuigi avalik keeleruum ingliskeelestub – immigrantide puhul kohati ka venekeelestub –; kõrghariduse eestikeelne osa väheneb; aeg-ajalt lahvatab mõttevahetus tänavasiltide teemal ning muu sildindus on veel enam käest libisemas; mitmesuguseid eestikeelseid asutusi ja vabaühendusi on rohkem kui kunagi varem, nende emakeele-eelistuse arendamiseks oleks aga ilmselt taas Tõnissoni vaja. Eesti kirjakeel on välja kujunenud kultuurkeel, mille arendamiseks on juba üle kümne aasta olemas riiklik kava, toimivad keelekorralduse ning terminiloomega tegelevad institutsioonid. Kui Tõnissoni toetatud soome suuna arendamine keele alal on üpris mõistetavil põhjusil takerdunud – siiski, eesti-soome suursõnaraamat tuleb! –, siis mitme teise tema rõhutatud valdkonnaga tegeldakse päris edukalt: olemas on Setu ning teiste murdepiirkondade programmid, rahvuskaaslaste programm kümnete tuhandetele väliseestlastele, eestikeelse terminoloogia ja kõrgkooliõpikute programmid, eraldi eesti keele ja kultuurimälu programm ning palju muud. Eesti keele väärtustamise nõue on jõudnud ühe erakonna programmist riigi põhiseadusesse.

7. Kokkuvõte

Jaan Tõnissoni roll eesti kirjakeele otseses arendamises ei olnud ülearu suur ning kohati võis ta ka eksida. Oma keeleseisukohad esitas ta valdavalt kas koosolekusõnavõttudes või Postimehe allkirjata juhtkirjades ning lehe praktilises tegevuses. Professionaalses kuukirjas Eesti Kirjandus, mille toimetusse ta vähemalt 1911. aastani kuulus, on ainult üks tema kirjutatud artikkel – Villem Reimani juubeli puhul (Tõnisson 1911). Tõnissoni tähtsust eesti keele kasutuse laiendamisel, eesti keelt väärtustava maailmavaate

kujundamisel ning seda soodustavate ja tagavate institutsioonide loomisel on aga raske üle hinnata. Tähtsaim neist institutsioonidest on Eesti Vabariik.

Õiged mitmed Jaan Tõnissoni mõtted eesti keele kohta on täiesti värsked ja järgimiskõlblikud ka tänapäeval. Tema 150. sünniaastapäev väärisküll nende põhjalikumat uurimist ja nähtavaks tegemist ning üldsusele, eelkõige koolinoorsoole tutvustamist või meenutamist.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1924.** Keeleuenduse äärmised võimalused. (= Keelelise uuenduse kirjastik nr. 36.) Tartu: Istandik.
- Aavik, Johannes 1938.** J. Tõnisson ja keeleuendus. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 99–100.
- Aru, Krista 2008.** Üks kirk, kolm mõõdet. Tartu.
- EK 1908a** = Uudised kirjanduses, kunstis ja muusikas. – Eesti Kirjandus, 465–470.
- EK 1908b** = Kokkuvõtted Eesti Kirjanduse Seltsi protokollidest (kokkuvõtnud A. Jürgenstein, seltsi kirjatoimetaja). – Eesti Kirjandus, 70–73.
- EK 1908c** = E. K. S. asemikkudekogu koosolek 29. aug 1907 „Vanemuises“. – Eesti Kirjandus, 73–75.
- EKS 1909** = Eesti Kirjanduse Seltsi üleüldised liikmete koosolekud, 3. ja 4. jaanuaril 1908.a. „Vanemuise“ ruumides, Tartus. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I. (= Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 6.) Tartus: Eesti Kirjanduse Selts, 7–34.
- EKS 1910a** = Eesti Kirjanduse Seltsi IV. üleüldine liikmetekogu koosolek. 2. ja 3. jaanuaril 1909 „Vanemuise“ ruumides. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II. Tartu, 4–20.
- EKS 1910b** = E. K. S. üleüldine liikmete koosolek 14. aug. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II. Tartu, 69–81.
- EKS 1910c** = Eesti Kirjanduse Seltsi üleüldisest koosolekust 7. veebruaril Eesti Üliõpilaste Seltsi ruumides. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat II. Tartu, 36–42.
- EKS 1911** = Eesti Kirjanduse Seltsi üleüldine liikmetekogu VIII. Koosolek „Vanemuises“ 24. ja 25. augustil 1910. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat III. Tartu, 31–44.
- EKS 1912** = Eesti Kirjanduse Seltsi üleüldine liikmetekogu IX. koosolek „Vanemuises“ 3. ja 4. jaan. 1911. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IV (1911). Tartu, 6–24.

- EKS 1913** = Eesti Kirjanduse Seltsi asemikkudekogu XXVI. koosolek Tartus 20. novembril 1912 kell 6 p.l. Kirjatoimetaja A. Jürgenstein. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat V (1912). Tartu, 64–67.
- EKS 1915** = Eesti Kirjanduse Seltsi üldlise liikmetekogu XVI koosolek „Vane muises“ 3. jaanuaril 1915. Protokoll kirjutajad J. V. Veski, A. Sildnik. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat VII (1914). Jurjev, 46–56.
- EKÕS** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. 1918. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“ kirjastus.
- Erelt, Mati 2000.** Eestikeelse kõrghariduse vajalikkusest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45. Tartu, 77–82.
- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tartu.
- Grünthal, Villem 1911.** Eesti kirjakeele arenemine. – Kogumik „Eesti Kultura“ I. Toim. V. Reiman. Tartu, 214–304.
- JT päevik 1900** = Katkend Jaan Tõnissoni päevikust. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. 1938. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 389–412.
- Kõpp, Johan 1916.** „Eesti Kirjandus“ teise aastakümne hakul. – Eesti Kirjandus 1, 1–10.
- Kõpp, Johan 1918.** Eesti Kirjanduse Selts 1907–1917. – Eesti Kirjandus 1–2, 1–19.
- Kõpp, Johan 1960.** Jaan Tõnissoni kultuurpoliitilisi taotlusi. – Jaan Tõnisson. Koguteos tema üheksakümnenda sünnipäeva tähistamiseks. Stockholm: Vaba Eesti, 130–154.
- Laaman, Eduard 1938.** Juhan Luiga elu ja mõtted. Tartu.
- Laanekask, Heli, Tiiu Erelt 2003.** Written Estonian. – Estonian Language. Ed. Mati Erelt. Tallinn, 273–314.
- Leino, Eino 1921.** Fluctuat nec mergitur. – Postimees 23. V.
- PM 1899a** = Meie maa sakslaste häälekandjatele. – Postimees 11. II.
- PM 1899b** = Saksa ringkonnad ja Eesti keel. – Postimees 27. I.
- PM 1905** = Eesti rahvameelse edueraakonna nõudmised kodumaa elus. – Postimees 21., 22. XI.
- PM 1907a** = Tartu linna valijatele! – Postimees 15. I.
- PM 1907b** = Eesti koolide õpeabinõuud. – Postimees 5. I.
- PM 1908** = Seaduse ja õiguse eest! – Postimees 28. X.
- PM 1911** = „Postimehe“ Kirjastuse-Ühisuse avamine. – Postimees 17. XI.
- PM 1913** = Tarvitatagu oma seaduslikka õigusi rahvakooli emakeelse õpetuse kaitseks! – Postimees 14. IX.
- PM 1915a** = Kindral Kurlovi päevakäsud. II. Telefoni-kõne ainult Vene keeles lubatud. – Postimees 23. I.
- PM 1915b** = Baltimaal seltside koosolekutel kohalikkude keelte tarvitamine keelatud?! – Postimees 12. II.

- PM 1934** = Meie rahvuskultuuriline orientatsioon. J. Tõnissoni kõne 3. üleriiklikul hariduskongressil. – Postimees 30. XII.
- PP 1910** = Avostetu lugija. – Petseri Postimees 1. IV.
- Roos, Jaan 1938.** Jaan Tõnissoni elukäik. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 11–96.
- Tomusk, Ilmar 2005.** Integratsioonist vähemusrahvuste keeleõiguste kontekstis. – Õiguskeel 4, 32–43.
- Tomusk, Ilmar 2014.** Kas tänavasilt võib olla venekeelne? – Postimees 13. XI.
- Tõnisson, Jaan 1911.** Villem Reimani 50 a. sünnipäeva puhul. – Eesti Kirjandus, 225–229.
- Tõnisson, Jaan 1921.** Emakeele õpetundidest üks vennasrahva emakeelele! – Postimees 24. V.
- Tõnisson, Jaan 1929.** Inglise keel esimeseks võõrkeeleks meie koolides. – Postimees 17. II.
- Tõnisson, Jaan 1934.** Võõrkeelte õpetamise otstarbeka korraldamise võimalustest. – Postimees 27. V.
- Veski, Johannes Voldemar 1912.** Eesti kirjakeele reeglid. (= Eestimaa Rahva-hariduse Seltsi Kirjanduse haruseltsi toimetused 10.) Tallinn: Eesti Kirjastuse-Ühisus.

Jaan Tõnisson and the Estonian language

JÜRI VALGE

In addition to the more or less professional language specialists, representatives of other fields as well were engaged in the development of the Estonian language and the expansion of its usage. Among the most prominent of these was Jaan Tõnisson, who had studied law and was a politician and editor of the newspaper *Postimees*. Tõnisson's positions on linguistic issues were grounded in his unwavering nationalist principles, according to which the Estonian language in Estonia was one of the means of achieving national success and democracy. An important aspect of Tõnisson's language-related activity was the fight against Russianization and Germanization and the effort to establish a developed and unified Estonian language as well as native-language education. He also devoted attention to issues related to Estonian dialects, linguistic education of Estonians living abroad and foreign language instruction. Tõnisson was a supporter of the teaching of Finnish in Estonia and recommended English as the first foreign language. His greatest service to the Estonian language was his leading role in the establishment of institutions aimed at favoring and facilitating its use.

Keywords: Estonian, history of standard Estonian, national education, language policy, language of affairs, language of instruction, native language instruction, foreign language instruction, language planning, language innovation, Estonian Literary Society

Jüri Valge
Tartu Ülikooli
emeriidotsent
juri.valge@ut.ee